

РЕЛІГІЙНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІОГРАФІЙ: КОНТРАВЕРСІЇ СПАДКОЄМНОСТІ

Спроб зробити загальний огляд історіографії історії Церкви в Україні було зроблено небагато. Першою з них була стаття в «Українському історичному» 1969 р. О. Оглоблина¹. Формування «української церковної історіографії» як наукової дисципліни Оглоблин відносив до періоду після 1917 р., коли, як він вважав, було накопичено достатній документальний і монографічний матеріал для написання синтетичних студій. Долю церковно-історичних досліджень в УРСР він описав так: «Антирелігійна політика совєтської влади фактично унеможливила будь-які наукові студії над історією Української Церкви... Ліквідація Української Автокефальної Православної Церкви, а головне Української Греко-Католицької Церкви (1945), закриття всіх церковно-наукових установ (починаючи з Київської Духовної Академії в 1920 році) і товариств, фактична заборона наукових студій над історією Церкви тощо – дослівно вигнали церковно-історичну науку за межі України й ізолювали її від архівних джерел, що залишилися на Батьківщині. За винятком дослідів у царині церковної археології, мистецтва й почасти історії церковного землеволодіння та господарства майже всі інші студії й публікації в УРСР, що так чи так торкалися Української Церкви та її історії, мають антинауковий, пропагандивно-атеїстичний характер»². У пострадянській історіографії в Україні загальний огляд історіографії історії Церкви в Україні подав В. Ульяновський у вступі до першого тому «Історії церкви та релігійної думки в Україні». Характеристика радянського релігійного дискурсу тут обмежується констатацією відсутності узагальнюючих

праць з історії Церкви³. Детальніший аналіз праць радянських та пострадянських істориків історії Православної Церкви в Україні у ХХ ст. – у тому числі з-поза меж України – висвітлений в монографії Т. Євсєєвої «Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному колі». Авторка підкреслює залежність оцінок радянських істориків від змін у внутрішній та зовнішній політиці СРСР, вказує на специфічні риси сучасної історіографії історії Православної Церкви в Україні, як-от формування конфесійної концепції історії Православної Церкви світськими істориками та сильною школи дослідників церковно-державних стосунків⁴. А. Киридон розглядає радянську та пострадянську історіографію історії Церкви в контексті стосунків держави та Церкви/Церков, у цьому ж контексті подає періодизацію, визначає нагальні проблеми⁵. Особливістю праць А. Киридон є зарахування до історіографічного доробку публікацій радянських партійних діячів і пропагандистів.

В УРСР про перспективи розвитку історіографії історії Церкви вперше заговорив канадський фахівець з церковної історії України ХХ ст. Богдан Боцюрків. У 1990 р. на I Конгресі Міжнародної асоціації українців він звернув увагу на необхідність вивчення динаміки стосунків між усіма церковними формаціями в Україні в ХХ ст. та їх стосунків із державною владою, із суспільством у контексті взаємодії ідей соціалізму та націоналізму⁶. Дискусія останнього десятиліття про проблеми сучасної історіографії історії Церкви в Україні відображена у статтях В. Ульяновського (історія Православної Церкви)⁷, А. Киридон (історія стосунків Церкви і держави радянської і пострадянської доби)⁸ та Л. Бережної (історія Церкви в працях сучасних істориків)⁹. Дана стаття прилучається до започаткованої дискусії про нагальні проблеми сучасної історіографії історії Церкви в Україні, пропонуючи бачення наступних питань. Якою була динаміка релігійного дискурсу в УРСР? Які проблеми та виклики стоять зараз перед істориками Церкви? Наскільки далеко історики в Україні відійшли від радянського релігійного дискурсу? Як змінилась дослідницька модель та фокус досліджень з історії Церкви в сучасній українській істо-

ріографії? Як розподіляється дослідницький інтерес до історії найбільших християнських Церков: Православної, Католицької (східного і західного обрядів) та протестантських? Розглядаючи ці питання, торкатимемося тут виключно наукового дискурсу, по можливості оминаючи ситуацію в науково-популярній сфері. Всі суперечливі питання виносимо для подальшої наукової дискусії.

Динаміка релігійного дискурсу в УРСР та незалежній Україні після 1991 р. Оскільки про розвиток історії Церкви в радянські часи не йшлося, то можемо говорити лише про динаміку вивчення окремих сюжетів, пов'язаних з історією Церкви у царині історії, педагогіки, мистецтвознавства, літературознавства, філософії. Від початку 1920-х рр. до сьогодні можна виділити чотири періоди динаміки релігійного дискурсу, пов'язані зі змінами радянської внутрішньої та частково зовнішньої політики:

I. 1920-ті – початок 1930-х рр.;

II. початок 1930-х рр. – перша половина 1980-х рр.

- початок 1930-х – кінець 1940-х рр.,

- 1950-ті рр. – середина 1960-х рр.,

- друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.

III. середина 1980-х – початок 1990-х рр.;

IV. перша половина 1990-х рр. – 2010-ті рр.

- перша половина 1990-х рр.,

- друга половина 1990-х – 2010-ті рр.

Марксизм-ленінізм як тоталітарне вчення мало всеохоплюючий характер і не могло толерувати будь-які політичні чи ідейні погляди, які знаходились із ним у протиріччі. Церква як носій буржуазного світогляду мала бути подолана. У логіку подолання вписуються періоди розвитку релігійного дискурсу в Радянській Україні.

I період, 1920-х – початку 1930-х рр., припадає на час масованих антирелігійних кампаній, боротьби з великоросійським шовінізмом, у руслі якої йшла політика «українізації», сприяння розколу в РПЦ, підтримки обновленців і толерування УАПЦ при одночасному їх нацьковуванні одне на одного. У цей час у збірниках, часописах ВУАН, Українського наукового

товариства, Українського наукового інституту книгознавства, Науково-дослідної кафедри історії України виходять статті українських істориків, літературознавців, мистецтвознавців до революційного покоління, не обтяжених вульгарним марксистським матеріалізмом. Їх роботи присвячені православному церковному мистецтву й архітектурі¹⁰, друкарству та стародрукам¹¹, церковному письменству¹², економічній та соціальній діяльності Православної Церкви¹³ та її ролі в національному русі¹⁴.

II період, початку 1930-х рр. – першої половини 1980-х рр., охоплює час, коли для радянських істориків науковий атеїзм і боротьба з релігією як соціальним явищем стали головною ідеологічною парадигмою писання сюжетів, пов'язаних з історією Церкви та релігією загалом. У межах цієї парадигми релігійний дискурс мав викривати «реакційну» та «антинародну» сутність Церкви як носія ворожого світогляду. Історики мали підкреслювати привілейоване становище духовенства-«експлуататора народу». У релігійному дискурсі переважали сюжети, пов'язані з вивченням матеріального життя Церкви. У його межах вивчалось церковне мистецтво й архітектура як культурна спадщина «народу». Історики філософії шукали елементи раціоналізму та матеріалізму в церковному богослов'ї та філософії. Перебування українських земель у складі ВКЛ та Речі Посполитої подавалось не лише як період соціального і національного гноблення, але й гноблення духовного – утисків православ'я «католицькою-шляхетською Польщею». У зв'язку з ліквідацією УГКЦ 1946 р. з'явився антиунійний дискурс.

Перший підперіод II періоду (початок 1930-х – кінець 1940-х рр.) характеризується мінімальною кількістю наукових статей, присвячених релігійним сюжетам, та появою антиунійного дискурсу, який так і не був розгорнутий. Причиною цього були зміни у внутрішній політиці СРСР на початку 1930-х рр.: початок антирелігійного наступу на всі конфесії, насамперед на УАПЦ; згортанням політики «українізації» та боротьба з її наслідками, зокрема у формі сфабрикованих справ проти української інтелігенції та науковців (як-от процес СВУ 1930 р.); посилення державного контролю за наукою; ліквідація більшості академічних історичних інституцій та репресії проти їх

співробітників. На цьому тлі одним із винятків виступає підготована напередодні війни та захищена в Інституті історії України 1941 р. кандидатська дисертація про становище монастирських селян на Лівобережжі XVII–XVIII ст.¹⁵ На цей підперіод припадає початок «реабілітації» російського патріотизму всередині 1930-х рр., коли на XVII-му з'їзді ВКП(б) Сталін заявив, що націоналістичні ухили окремих національних груп являють собою більшу небезпеку, ніж російський націоналізм. І хоча РПЦ як організація на початок II світової війни майже не існувала, в історіографії російський царизм – «нешадний експлуататор трудівників» почав набувати позитивних рис «захисника братнього православного українського народу» від «католицької експансії» «шляхетської Польщі»¹⁶. Після приєднання до СРСР Західної України у Львівському відділі Інституту історії України почали опрацьовуватись теми «Релігія на службі експлуататорів» (1941) та «Запровадження церковної унії в західно-українських землях в XVII і пол. XVIII ст.» (1945)¹⁷, про подальшу долю яких бракує відомостей. Наприкінці цього підперіоду відновлюється перерване вивчення давньої церковної архітектури¹⁸.

Другий підперіод (1950-ті рр. – середина 1960-х рр.) був позначений ідеологічною боротьбою проти українського націоналізму та його носіїв – ліквідованої 1946 р. УГКЦ, ОУН–УПА, бандерівських і мельниківських центрів за кордоном; відпрацюванням концепції «одвічної приналежності» українців до православ'я та «чужеродності» унії та католицизму. Відновлена Сталіним 1943 р. Московська Патріархія мала стати одним зі знарядь денационалізації, радянизації та інтеграції приєднаних до СРСР Галичини, Буковини та Закарпаття. Сталінські завдання не втратили своєї актуальності і за Хрущова, зокрема під час антирелігійної кампанії середини 1950-х – середини 1960-х рр.¹⁹ Релігійний дискурс цього підперіоду позначений, з одного боку, вивченням православної полемічної діяльності та соціальних конфліктів національно-релігійного забарвлення XVI–XVIII ст.²⁰, з іншого – гострим антиунійним спрямуванням (тут переважали науково-популярні праці). У цей підперіод видаються як окремі статті, так і монографії, збірники документів, повністю присвячені історії УГКЦ²¹. З'являються нові

праці істориків архітектури, присвячені пам'яткам православної церковної архітектури²².

Третій підперіод (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.) відзначений зростанням дослідницького інтересу до релігійного («православного») дискурсу; його поглибленням в освітньому²³, філософсько-історичному²⁴, культурному²⁵, мистецькому та архітектурному²⁶ напрямках; увагою до персоналій, пов'язаних з історією Православної Церкви²⁷; розширенням джерельної бази досліджень²⁸. Вивчалась тема «антинародної» економічної та соціальної діяльності Православної Церкви²⁹. Поглиблюється антиунійний та антикатолицький дискурс³⁰.

III період, середини 1980-х – початку 1990-х рр., припадає на час перебудови і останніх років існування СРСР. Лібералізація у сфері свободи віросповідання була складовою лібералізації зовнішньої та внутрішньої політики і супроводжувалась відповідними – керованими державою – змінами в релігійному дискурсі радянських істориків. Відправним пунктом змін стала державна організація відзначення в СРСР 1000-ліття хрещення Русі 1988 р. Головним наслідком цього періоду була ліквідація монополії наукового атеїзму на присутність у науковому дискурсі. Наслідок цей від початку не був планований, він став результатом посилення загального хаосу та дезінтеграції радянської системи наприкінці 1980-х рр. Паралельно з підготовкою до ювілею на шпальтах пропагандистської атеїстичної літератури стартувала кампанія по применшенню ролі хрещення Русі в історії. 1985 р. «Науково-атеїстична» серія «Держполітвидав України» підхопила загальносоюзну атаку на «вигадки буржуазних фальсифікаторів історії» щодо запровадження християнства, мінімізуючи роль Православної Церкви в історії та культурі³¹. У наступні роки до пропагандистських і науково-популярних праць долучились також наукові – П. Голобуцького, К. Гломозди, М. Брайчевського, Є. Дулумана, А. Глушака, В. Зубара, Ю. Павленка, М. Котляра та інших, присвячені проблемі хрещення Русі³². 1988 р. у Києві відбулась Міжнародна церковно-історична конференція, де виступи учасників охопили не лише проблематику хрещення, але й інші питання історії Православної Церкви³³. Ювілей, організований спільно з Московською Патріархією на міжнародному рівні, з широким ви-

світленням у радянських та закордонних ЗМІ, став відворотним моментом у покращенні становища РПЦ в СРСР³⁴.

На цьому тлі УГКЦ та РКЦ дали ясно зрозуміти, що їх лібералізація не стосується. 1986 р. Московська Патріархія урочисто відзначила 40-річчя Львівського псевдособору, опублікувала відповідні збірки документів, у 1986-89 рр. в УРСР вийшов ряд історичних праць³⁵ та збірник документів «Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVIII ст.)»³⁶, присвячені боротьбі проти «експансії Ватикану та унії» в Україні. Збірник та праці С. Плохія, попри антикатолицьку риторику, ввели до наукового обігу досі недоступні радянським історикам фактаж та документи з «*Monumenta Poloniae Vaticana*», «*Monumenta Poloniae historica*», «*Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*», «*Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes*» та ін. Ситуація змінилась після візиту Горбачова до Ватикану у грудні 1990 р., після котрого в СРСР було прийнято рішення про реєстрацію греко-католицьких парафій. Легалізація УГКЦ супроводжувалась появою перших науково-популярних праць в УРСР, написаних з конфесійних позицій УГКЦ³⁷. Водночас продовжували розроблятися освітній³⁸, філософсько-історичний (зокрема, тема антитринітаризму)³⁹, соціально-економічний⁴⁰, мистецький⁴¹, літературознавчий⁴² напрямки релігійного дискурсу. 1990-91 рр. з'явилися перші праці з історії державно-церковних стосунків та антирелігійних компаній в СРСР, які не базувались на засадах наукового атеїзму⁴³.

Період першої половини 1990-х рр. – 2010-ті рр., на відміну від попереднього, був періодом революційних змін у парадигмі релігійного дискурсу, у джерельній базі та тематиці досліджень. «Викривальна» парадигма «реакційного» характеру Церкви та її «ідеології» зникла з історичних праць. Її замінила парадигма історії Церкви як історії мучеництва у XX ст., у роботах по попередньому періоду – парадигма Церкви як чинника національного/культурного/духовного відродження чи державотворення. Попри декларативний відхід від позицій наукового комунізму, у частини дослідників залишається тяжіння до марксистського тлумачення явищ духовного життя та діяльності

Церкви у концепції «надбудови». З падінням СРСР було відкрито вільний доступ до секретних досі спецфондів бібліотек та архівів, почала масово надходити література з історії Церкви, видана в діаспорі, в Україні почали перевидаватись дореволюційні та діаспорні джерела та література, видаватись нові джерела.

Підперіод першої половини 1990-х рр. став підготовчим до наступного, другої половини 1990-х – 2010-ті рр. Останній характеризує не лише лавиноподібна поява численних статей і монографій з окремих тем історії Церкви, але й захищених дисертацій (майже виключно кандидатських), які є одним із головних показників динаміки зацікавлення цією проблематикою. До середини 1990-х рр. дисертації, які охоплювали проблематику історії Церкви, з'являлись спорадично. З другої половини 1990-х до сьогодні їх кількість постійно неухильно зростає. Загальна кількість дисертацій, захищених із церковної проблематики від 1992 р. до 2012 р. складає близько 320. Зростає також кількість робіт з неісторичних спеціальностей (насамперед мистецтвознавства, політології, філософії, архітектури, педагогіки, філології), які охоплюють тематику історії Церкви. Захищені дисертації за спеціальністю «історія, історичні науки» можна умовно розподілити на п'ять тематичних груп: 1. присвячені історії Православної Церкви; 2. історії УГКЦ; 3. історії релігійних процесів, стосункам держави і різних Церков, стосункам між Церквами; 4. історії протестантських Церков; 5. історії РКЦ. За нашими оцінками, пропорційне співвідношення кількості дисертацій (захищених на 2012 р.) перших двох груп корелює зі співвідношенням кількості вірних православних та греко-католицької конфесій в Україні (за даними соціопитувань 2011 р.⁴⁴). Група дисертацій з історії Православної Церкви складає 50,5% від загальної кількості дисертацій з церковної тематики (православними різних конфесій себе в Україні визнають 58,7%), група дисертацій з історії УГКЦ – 14,1% (8,5% вірних УГКЦ). Натомість відсоток дисертацій з історії РКЦ (6,1%) у шість разів перевищує кількість римо-католиків в Україні (1,1% вірних), а відсоток дисертацій з історії протестантизму (11,6%) на порядок перевищує кількість

вірних протестантських конфесій (1%). При цьому майже всі теми обмежують географію дослідження українськими землями, понад половина тем стосується зокрема або виключно періоду ХХ ст.

Іншим показником динаміки релігійного дискурсу цього періоду є поява спеціалізованих наукових часописів та наукових збірників, які спеціалізуються з історії Церкви, зокрема «Болховітінівський щорічник», «Дрогобицький краєзнавчий збірник», «Історія релігій в Україні», «Какофонія», «Київська академія», «Наукові Записки НаУКМА», «Ковчег», «Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури», «Наука і релігія: Проблеми діалогу», «Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури», «Софійські читання», «Україна і Ватикан», «Волинська ікона: дослідження та реставрація», «Український церковно-історичний журнал», «Труди КДА».

Історики. Специфікою пострадянської історіографії історії Церкви є втрата актуальності термінів «світські історики» та «представники Церкви». Адже світські історики сьогодні цілком можуть бути «представниками» певної Церкви і писати конфесійно заангажовані праці, історики-представники духовенства можуть виступати з конфесійно незаангажованих позицій, а релігійно індіферентні історики можуть спиратись на парадигми радянської історіографії чи повторювати її атеїстичну риторику. Тому для класифікації істориків варто ввести критерій тематичних, методологічних вподобань, стосованих дослідницьких моделей.

Сучасна національна історіографія. Історія Церкви як історія культури? З 1960-х рр. історики могли наповнити нейтральним змістом «викривальну» парадигму «реакційного» характеру Церкви через включення сюжетів з історії Церкви до ширшого мистецького чи культурного контексту. Такий підхід у тлумаченні історії Церкви як частини історії культури успадкували історики незалежної України (якими автоматично стали представники радянської генерації істориків). Так, редактор 2-го тому п'ятитомної «Історії української культури» «Українська культура ХІІІ – першої половини ХVІІ століть» (Київ, 2001)

Я. Ісаєвич відмовився від тлумачення релігійності як форми культури і назвав її «серцевиною, глибинною сутністю» культури⁴⁵. Проте структура монографії відображає релігію та Церкву саме як функцію від культури. Підрозділ «Єретичні течії» тут віднесено до розділу «Культурне життя в другій половині XV – першій половині XVI ст.»; підрозділи «Реформаційний рух» та «Реформа «грецької» церкви: унія, оновлення православ'я» – до розділу «Українська культура на переломі (друга половина XVI – перша половина XVII ст.). Культурно-національне відродження». До цього ж розділу були включені підрозділи про конфесійне шкільництво: «Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів», «Кієво-Могилянський колегіум» та «Протестантські і католицькі школи. Замойська академія»⁴⁶. Аналогічний підхід до тлумачення історії можемо зустріти в інших синтетах з історії України чи історії культури в Україні⁴⁷.

Канон «українськості». Актуальним для сучасної української історіографії є питання усталення канону «українського» в історії Церкви та обрання критеріїв приналежності до нього. У загаданій «Історії української культури» католицькі школи зараховані до структурних елементів «української культури», натомість історія самої РКЦ, до якої належали школи, не підпала під визначення «української» і не була включена до «історії української культури». Окрім православних, до кола «українських деномінацій» були включені уніати – католики східного обряду – та протестанти. Натомість католики західного обряду, які заснували першу латинську єпархію у Києві ще в 70-х рр. X ст., до цього канону не потрапили. Але умовно «стоять однією ногою» у ньому – єзуїтським гуманістичним шкільництвом.

Відмова від «вписування» християнських Церков в Україні в етнічний дискурс дала можливість авторам «Історії церкви та релігійної думки в Україні», «Історії релігії в Україні» та «Історії Христової Церкви в Україні» пов'язати їх із дискурсом територіальним та охопити увагою як православних, уніатів, протестантів, так і римо-католиків⁴⁸.

Тематика досліджень. Не зупинятимемось детально на характеристиці тематики досліджень з історії Церкви останнього

періоду, оскільки це окрема широка тема, варта дисертаційного дослідження. Зазначимо лише, що ця тематика охоплює максимально можливий спектр напрямків. Від узагальнюючих праць (їх небагато) та історій окремих конфесій до праць з історії певних явищ та періодів, історій місцевих релігійних спільнот та інституцій, державно-церковних та міжконфесійних стосунків, просопографічних досліджень, біографістики, історій душпастирської, освітньої та мистецької діяльності Церкви, праць мікроісторичних, менше – антропологічних, реконструкцій уявлень та світогляду. Вивчаються і далі економічні та соціальні сюжети, мистецько-матеріальна спадщини Церкви.

Дослідницькі моделі. Сучасна українська історіографія поступово відійшла від марксистської моделі релігійного дискурсу, повернувшись до функціоналістської структурної моделі ХІХ ст., в якій Церква виступає як один із соціальних інститутів, що складають та підтримують функціонування суспільства. Менш популярною є культурно-антропологічна модель, яка застосовується для вивчення проявів релігійності, релігійної ментальності та уявлень⁴⁹. Поширення останньої моделі Л. Бережна пов'язує з іменами молодшого покоління істориків, не обтяжених національними та конфесійними історичними стереотипами, та зайнятих переважно питаннями історичної антропології в порівняльній перспективі⁵⁰.

Методологія. Якщо радянська історіографія в релігійному дискурсі виступала в ролі «пропагандиста й агітатора» наукового комунізму, для якого історичні джерела мало що важили, то сучасна українська історіографія повернулася до вивчення джерел. Зараз у сфері вивчення історії Церкви триває період позитивістського накопичення джерельного матеріалу. На основі зібраного джерельного матеріалу захищаються дисертації і пишуться монографії, де глобальні висновки і ширші узагальнення відходять на другий план чи просто оминаються. У виборі сюжетів (переважно ХХ ст.) з'явилося поєднання макро- та мікро історичних підходів, застосування методик «усної історії».

«Успадковані» дискурси. В радянській історіографії з антикатолицьким дискурсом були тісно пов'язані інші, сформу-

льовані ще російською православною історіографією XIX ст. Перший – протистояння та взаємної ворожнечі різних Церков та їх представників протягом усієї історії їх стосунків, другий – перманентного переслідування православ'я католицизмом, третій – унікальності «православного відродження» в Київській митрополії XVI–XVII ст. Ці дискурси в аналогічному чи «послабленому» варіанті продовжують існувати в сучасній українській історіографії як складові парадигми Церкви-чинника національного/культурного відродження. Майже повне зникнення антикатолицького дискурсу в сучасній українській науковій історіографії не призвело до його зникнення зі сторінок «шкільної історії», окремі сюжети якої нагадують цитати з праць православних полемістів XVI ст. чи російських істориків-великодержавників XIX ст.

Проблеми, які стоять перед сучасними істориками Церкви в Україні. А. Киридон зауважила, що світським історіографам здебільшого бракує знань канонів, богослов'я для розуміння мотивів поведінки людей Церкви і внутрішніх процесів її розвитку⁵¹. В. Ульяновський пішов далі, розгортаючи панораму «незнання», зокрема у сфері духовно-містичного життя Церкви як «духовної структури» і вірних, у сфері елементарної статистично-інформаційної бази даних – святинь, храмових посьвят, аналізу богословських, історичних, літургійних творів, складу монастирських бібліотек тощо⁵².

На нашу думку, головною проблемою сучасної історіографії в Україні є перерваність традиції вивчення релігійних дискурсів. Наслідком цього є відсутність шкіл історії Церкви, відсутність фахово підготовлених спеціалістів з даної дисципліни у вузах, які могли би підготувати студентів. Інший наслідок – відсутність дослідних центрів локального та всеукраїнського характеру з вивчення історії Церкви чи релігійної історії загалом, які б формували фахове середовище, визначали і вдосконалювали напрямки і методологію історіографії. На цьому тлі єдиним винятком виступає діяльність УКУ, де діє кафедра історії Церкви, захищаються магістерські роботи, де діє Інститут історії Церкви та видаються часописи з історії Церкви. Проте питання про формування при цих інституціях дослідницької школи залишається відкритим.

Одним із можливих виходів із ситуації може бути заснування богословських факультетів при університетах, на яких – як це є у зарубіжних університетах, що мають богословські факультети – і готували би спеціалістів з історії Церкви. Для тих, хто бачить себе поза межами конфесійного богослов'я, на Заході є *Religious Studies*. Відповідником цієї дисципліни на пострадянському просторі є релігієзнавство, спадкоємець наукового атеїзму. *Religious Studies* були впроваджені як самостійна навчальна дисципліна до програми європейських протестантських університетів ще на початку ХХ ст. як свого роду «ніша» для невіруючих дослідників релігії.

З проблеми перерваності традиції впливає комплекс інших проблем. Так, це проблема понятійного апарату та термінології, на тлі якої питання вживання малої чи великої літери у написанні тих чи інших термінів виглядає найменш гострим. Особливо це стосується західних Церков, історія яких є маловивченою в Україні. Складністю тут є не стільки неусталеність понятійного апарату та термінології («монастирі-конвенти-доми», «ордени-згромадження-конгрегації», «колегії-школи», «священники-пастори-брати-клірики-духовенство-монахи»), скільки недостатнє володіння цим понятійним апаратом та термінологією самим істориками. Також є проблеми з коректним перекладом українською мовою іншомовних термінів та доцільності їх українізації («церква-костел», «монастир-кляштор», «новіції-новики», «теологія-богослів'я»), коректної передачі власних назв та імен на основі церковно-історичної та канонічної традиції. Ще одна проблема – цілком очевидна на Заході⁵³ – недостатнє володіння істориками з України іноземними мовами та, відповідно, необізнаність з історіографічним та методологічним доробком закордонних колег. Наприклад, західна історіографія вже понад тридцять років послуговується парадигмою конфесіоналізації для опису процесу формування сучасних католицької та протестантських конфесій та усталення їх ролі у формуванні новітньої держави. В українській історіографії поняття конфесіоналізації з'явилося досить пізно⁵⁴, вживається досить фрагментарно, без застосування цієї парадигми до нарративу, що більше схоже на «демонстрацію прапора», ніж на

методологічне зацікавлення даною парадигмою⁵⁵. Багато запитань викликає застосування цієї концепції у монографії відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ «Конфесіологія релігії»⁵⁶.

Однією з найвагоміших проблем сучасної історіографії історії Церкви ми бачимо відсутність у науковому обігові головних джерел – насамперед масових – з історії християнських Церков, зокрема неправославних. Історія РКЦ з її чернечими орденами і згромадженнями, історія численних протестантських деномінацій (особливо до XIX–XX ст.) є взагалі terra incognita, на яку щойно вступили українські історики. Та й хто може оцінити: який відсоток джерел з історії Православної Церкви до XIX ст. був опрацьований істориками чи фахівцями з суміжних дисциплін? Який відсоток джерел з історії Церкви в Україні та поза її межами не виявлений? Виявлений, але не опрацьований, і зберігається, наприклад, в архівах Росії, Польщі, Ватикану, Греції інших країн? Попри появу окремих робіт, твердження В. Ульяновського про відсутність елементарної статистично-інформаційної бази даних досі залишається актуальним.

За такої ситуації шлях позитивістського накопичення доступних джерел та їх аналіз, який обирають сьогодні більшість істориків, що працюють у релігійному дискурсі, є цілком виправданий. Тим більше, що незнання чи то загального церковно-історичного контексту, чи специфічних питань церковної історії можуть бути причиною фактографічних і смислових помилок навіть серед провідних фахівців⁵⁷. Тому у ситуації, яка склалась, вважаємо, що будь-які поспішні узагальнення, висновки чи оцінки без опертя на джерела будуть у кращому разі спробою перетворити науковий дискурс на популярний; у гіршому – свідченням інструментального тлумачення історії чи нефакхового підходу.

¹ Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 12–29.

² Оглоблин О. Там само. – С. 22–23.

³ Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. – К., 1994. – Кн. 1: Середина XV – кінець XVI ст. – С. 14–23.

⁴ Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К., 2005.

⁵ Киридон А. Дослідження з історії церкви: концептуалізація історіографічного дискурсу // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвць. – Вип. 6–7: 20-й річниці Незалежності України присвячується. – Тернопіль, 2011. – С. 283–292; Киридон А.М. Держава-церква-суспільство в радянській Україні: історіографія, джерела, методологія дослідження. – К., 2007. – С. 7–33; Киридон А.М. Православна церква в Україні ХХ ст.: сучасна вітчизняна історіографія проблеми // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7(9). – С. 710–715.

⁶ Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археографічний щорічник / Ред. Сохань П.С. та ін. – Вип. I. – К., 1992. – С. 285–294.

⁷ Ульяновський, В. Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал. – 2003. – № 5. – С. 3–28.

⁸ Киридон А. Дослідження з історії церкви... С. 283–292.

⁹ Berezhnaya L. Does Ukraine have a Church History? (Book review) // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 2009. – Vol. 10. – № 4. – P. 897–916.

¹⁰ Шміт Ф. Про видання св. Софії // Збірник секції мистецтв. Українське наукове товариство. – К., 1921. – С. 103–111; Щербаківський Д. Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання // Збірник секції мистецтв. Українське наукове товариство. Київ, 1921. – С. 80–102; Гуцало О. Надбанні хрести українських церков XVII–XVIII вв. // Збірник секції мистецтв. Українське наукове товариство. Київ, 1921. – С. 31–42; Моргилевський І. Київська Софія в світлі нових спостережень // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 81–108; Попов П.М. До іконографії письменників XVII ст. Мелетія Смотрицького та Йосипа Веляміна Рутського // Ювілейний збірник на пошану академіку М.С. Грушевському з нагоди його 60-річчя. – К.: ВУАН, 1928. – Т. 1. – С. 84–91; Новицький О.П. Спроби реконструкції Київської Софії // Записки Всеукраїнського Археологічного Комітету. – 1930. – Т. 1. – С. 247–259.

¹¹ Маслов С.І. Друкарство на Україні в 16–18 ст. // *Бібліологічні вісті*. – 1924. – № 1–3. – С. 31–67; Копержинський К.О. Острозька друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та діячі. – *Бібліологічні вісті*. – 1924. – № 1–3. – С. 75–82; Ткаченко М.М. Про київські стародруки XVII та половини XVIII ст.: 1616–1721 рр. // *Бібліологічні вісті*. – 1924. – № 1–3. – С. 83–93. 1928 р. у Ленінграді вийшла праця Маслова «К історії изданий киевского «Синописа»»; Жолтовський П.М. Про бібліотеку Мелетія Смотрицького. – *Библиографические записки*. – 1930. – № 1. – С. 102–106.

¹² Копержинський К.О. Український письменник XVI ст. Василь Суразький // *Науковий збірник ВУАН за рік 1926*. – К., 1926. – Т. 21. – С. 38–72; Попов П.М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років 17 ст. // *Ювілейний збірник на пошану акад. Дм. Багалія*. – К., 1927. – С. 668–697; Абрамович Д.І. *Повість о Варлааме и Иоасафе в Четъх Минеях Дмитрия Ростовского* // *Ювілейний збірник на пошану академіку М.С. Грушевському з нагоди його 60-річчя*. – К.: ВУАН, 1928. – Т. 2. – С. 729–734; Абрамович Д.І. *Літописні джерела Четъх-Міней Дмитра Ростовського* // *Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції Всеукраїнської Академії Наук*. – К., 1929. – Т. XXXII. – С. 32–61; Абрамович Д.І. *Києво-Печерський патерик*. Вступ, текст, примітки. – К., 1930.

¹³ Грушевський О.С. *Господарство Київської митрополії та монастирів в XVI в.* // *Україна*. – 1924. – Кн. 3. – С. 14–22; Шамрай С. *Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст.* // *Україна*. – 1928. – Кн. 2. – С. 95–110; Федоренко П. *Завдання вивчення монастирського господарства: робочий план та огляд архівного матеріалу* // *Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві*. – К., 1928. – Т. 2. – С. 1–35; Шамрай С.В. *Путні бояри в маєтках Києво-Печерської лаври у XVIII ст.* // *Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві*. – К., 1929. – Т. 2. – С. 36–44.

¹⁴ Савич А. *Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII вв.* – К., 1929; Фаворський В.Л. *Церква та національний рух на Україні в XVI–XVII ст.* – Х.–К., 1929.

¹⁵ Юркова О.В., Азарх І.С. *Спеціалізована вчена рада* // *Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / Ін-т історії України НАН України*; Відп. ред. акад. НАН України В.А. Смолій; відповід. сек. О.В. Юркова. – К., 2006. – С. 235.

¹⁶ *Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 книгах* / Відп. ред. В.А. Смолій;

упор. О.С. Рубльов, О.В. Юркова. – Книга 1. 1936–1947. – К., 2011. – С. 96–99.

¹⁷ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали... Книга 1... – С. 280, 291, 304, 518.

¹⁸ Асеев Ю.С. Орнаменти Софії Київської. – К., 1949.

¹⁹ Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 70–76.

²⁰ Науменко Ф.І. Педагог-гуманіст і просвітник І. Борецький. – Львів, 1954; Загайко П.К. Українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. – К., 1957; Жолтовський П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. – К., 1958; Яременко П.К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його „Апокрисис”. – Львів, 1964.

²¹ Кизя Л.Є., Коваленко М. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану. – К., 1959; Щербін М.Я. Філософія і соціологія католицької реакції. – К.: Держполітвидав, 1959; Похилевич Д.Л. Уніатська церква – ворог українського народу. – Львів, 1960; Билецкий С.Т. Борьба львовских армян против унии с Ватиканом // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К., 1962. – С. 19–21; Правда про унію. Документи і матеріали / Ред. Кол. В.Ю. Маланчук та ін., упор. В.О. Бунченко та ін. – 1-ше вид. – Львів, 1965. 1955 р. в Інституті історії України була захищена кандидатська дисертація А.В. Санцевича „Підривна діяльність Ватикану і боротьба трудящих народно-демократичної Польщі проти католицької реакції (1945–1953)”.

²² Див., наприклад: Грабовський С.Я., Асеев Ю.С. Дослідження Софії Київської // Архітектурні пам'ятки. – 1950. – С. 27–48; Асеев Ю.С. Архітектура Кирилівського заповідника // Архітектурні пам'ятки. – 1950. – С. 73–85; Асеев Ю.С. Спаський собор у Чернігові. – К., 1959; Кресальний М.Й., Асеев Ю.С. Нові дослідження архітектури Софійського собору // Архітектура і будівництво. – 1955. – № . – С. 27–29; Высоцкий С.А. Граффити в Софии Киевской // Советская археология. – 1959. – № 1. – С. 273–275; Асеев Ю.С. Новые данные о соборе Дмитровского монастыря в Киеве // Советская археология. – 1961. – № 3. – С. 291–296; Высоцкий С.А. Древнерусские граффити Софии Киевской // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1962. – Т. 3. – С. 147–182.

²³ Митюрлов Б.Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI–XVII вв. – К., 1968; Нічик В.М. Внесок діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, україн-

ського і білоруського народів // Філософська думка. – 1974. – № 5. – С. 67–80; Мышко И.З. Дерманский просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине: 70-е гг. в. – 30-е гг. XVII в. // Федоровские чтения. 1978 г. – М., 1981 г. – С. 47–57; Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – 2. вид., перероб. і доп. – К., 1981.

²⁴ Паславский И.В. К вопросу о философских взглядах деятелей Острожской академии: (Идеи неоплатонизма в произведениях Василия Суражского и Клирика Острожского) // Федоровские чтения. – 1981. – М., 1985. – С. 76–83; Стратий Я.М. Проблемы натурфилософии в философской мысли Украины, XVII в. – К., 1981; Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессора Киево-Могилянской академии. – К., 1982; Захара И.С. Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский). – К., 1982; Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. – К., 1984; Литвинов В.Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України.— К., 1984.

²⁵ Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966; Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Українській РСР (1922–1929 рр.) // Український історичний журнал. – 1972. – № 6. – С. 113–118; Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. – К., 1972; Грабовецький В.В. Скит Манявський // Жовтень. – 1977. – № 9. – С. 108–133; Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Т. 1: 1574–1700 рр.; Т. 2. – Ч. 1: 1701–1764 рр., Ч. 2: 1765–1800 рр. – Львів, 1984.

²⁶ Попов П.М. Невідомий прижиттєвий портрет Петра Могили // Народна творчість і етнографія. – К., 1969. – № 6. – С. 41–46; Жолтовський П. Н. Художнє життя на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1973; Степовик Д. Олександр Тарасевич. – К., 1975; Висоцький С.О. Графіті та час побудови Софійського собору в Києві // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 171–181; Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976; Жаборюк А. Український живопис доби середньовіччя. – К., 1978; Жолтовський П.Н. Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978; Асеев Ю.С., Харламов К.О., Мовчан І.І. Дослідження архітектури Кловського собору в Києві // Археологія. – 1979. – Вип. 30. – С. 37–46; Асеев Ю.С., Харламов В.О. Нові дослідження церкви Спаса на Берестові // Археологія Києва: дослідження і матеріали. – К., 1979. –

С. 84–90; Білецький П.О. Нариси з історії українського мистецтва. Українське мистецтво другої полонини XVII–XVIII ст. К., 1981; Степовик Д. Українська графіка XVI–XVIII століть: Еволюція образно-іконописної майстерні: альбом-каталог. – К., 1982; Жолтовський П.М. Малюнки Києво-лаврської іконописної майстерні: альбом-каталог. – К., 1982; Жолтовський П.Н. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. – К., 1983; Білодід О.І., Харламов В.О. Знахідка під фундаментом Успенського собору // Київ. – 1983. – № 9. – С. 148–156.

²⁷ Мыцко И.З. Украинский писатель-полемист Василий Суражский – сподвижник Ивана Фёдорова // Федоровские чтения. 1979 г. – М., 1982. – С. 18–23; Наливайко Д.С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVI–XVII ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984. – С. 161–185; Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К., 1986.

²⁸ Видаються збірки історичних документів, джерелознавчі дослідження, бібліографічні покажчики: Правда про унію. Документи і матеріали / Ред. Кол. В.Ю. Маланчукта ін., упор. В.О. Бунченко та ін. – 1-ше вид. – Львів, 1965; 2-ге вид. – Львів, 1968; Полотнюк Я.С. Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халєбського «Подорож патріарха Макарія» // Історичні джерела та їх використання. – 1971. – Вип. 6. – С. 68–82; Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. – К., 1972; Антинародна діяльність уніатської церкви на Україні: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1976; Правда про унію. Документи і матеріали / Ред. Кол. В.Ю. Маланчукта ін., упор. В.О. Бунченко та ін. – 1-ше вид. – Львів, 1965; 2-ге вид. – Львів, 1968; 3-є вид., доп. – Львів, 1981; Львовский церковный собор. Документы и материалы, 1941–1981. – М.: Изд. МП, 1982; Львівський церковний собор. Документи й матеріали, 1946–1981 / Ред. Г. Чубас. – Львів: Вид. Патріаршого екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1984; Львівський церковний собор. Документи й матеріали. 1946–1981. – К.: Вид. Патріаршого Екзарха всієї України, митрополита Київського і Галицького, 1984; Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Т. 1: 1574–1700 pp.; Т. 2. – Ч. 1: 1701–1764 pp., Ч. 2: 1765–1800 pp. – Львів, 1984; Ковальський, Н.П. Источники о деятельности Германской и Ватиканской дипломатии на Украине в 90-х годах XVI века // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1984. – Вып. 12: Анализ источников и их использование. – С. 146–155.

²⁹ Кулаковський В.М. Гайдамацький рух і церква // Питання історії народів СРСР. – Х., 1967. – Вип. 4; Расторгуєва Н.В. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921–1922 р. // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 85–89; Кузьміна Н.К. Торговельно-підприємницька діяльність монастирів лівобережної України у другій половині XVIII ст. // Київський інститут народного господарства ім. Д.С. Коротченка. Збірник праць молодих вчених і аспірантів. – К., 1970. – С. 61–64; Донець Н. Васильківський масток [Києво-Печерської лаври] // Людина і світ. – 1971. – № 11. – С. 53–54.

³⁰ Добрич В. У тіні святого Юра. – Львів: Каменяр, 1968; Сливка Ю.Ю. Союз хреста і капіталу. (Про боротьбу українського народу проти католицької експансії). – Львів, 1970; Кашуба М.В. З історії боротьби проти унії XVII–XVIII ст. – К., 1976; Болдижар М.М. Антинародна діяльність уніатської церкви (на матеріалах Ужгородської унії). – Львів, 1980; Свідерській Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – К., 1983; Біскуп А.В. Атеїзм у боротьбі з уніатськими фальсифікаторами. – Львів, 1984; Антикомуністична сутність уніатсько-націоналістичної фальсифікації українського народу. Збірник статей / Ред. П.Л. Яроцький. – К., 1984; Численні науково-популярні книги К. Дмитрука, штатного працівника КГБ, які містили багатий фактаж з літератури із секретних спецфондів.

³¹ Дулуман Є.К. „Благочестиві” вигадки та історична дійсність: правда про запровадження християнства на Русі. – К., 1985; Дмитрук К.Є. Правда історії і вигадки фальсифікаторів з приводу одного церковного ювілею. – К., 1985; Котляр М.Ф. Введення християнства в Київській Русі та його наслідки. – К., 1985. Детальніше про стосунки РПЦ і влади цього часу: Русская православная церковь в советское время 1917–1991. Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью / Сост. Г. Штриккер. – М., 1995. – С. 281–294.

³² Голобуцький П.В. Запровадження християнства на Русі – правда і вигадки. – К., 1987; Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988 (рос. видання: Брайчевский М.Ю. Утверждение християнства на Руси. – К., 1989); Брайчевський М.Ю. Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Аскольду и митрополиту Михаилу Сирину // Византийский временник. – М., 1986. – Т. 47. – С. 31–38; Брайчевський М.Ю. Перше (Аскольдове) хрещення Русі 860 року // Людина і світ. – 1988. – № 11. – С. 49–53; Брайчевський М.Ю. Перше (Аскольдове) хрещення Русі 860 року // Наука і культура. – К., 1988. –

Вип. 22. – С. 106–112; Дулуман Є.К., Глушка Є.К. Введение христианства на Руси. Легенды, события, факты. – Днепропетровск, 1988; Гломозда К.Е. «Крещение Руси» в концепциях современной буржуазной историографии (критический анализ). – К., 1988 (монографія, написана на підставі дисертації: Гломозда К.Е. Критика Современных буржуазных концепций введения христианства в Древней Руси / Дис... канд. ист. наук. – К., 1986.); Зубарь В.М., Павленко Ю.В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. – К., 1988; Запrowадження християнства на Русі / Авт. кол. М.Ф. Котляр та ін. – К., 1988.

³³ Тысячелетие крещения Руси. Международная церковно-историческая конференция посвященная 1000-летию Крещения Руси (Киев, 21–28 июля 1988 года). Материалы / Главн. ред. Питирим (Нечаев Константин Владимирович), митр. Волоколамский и Юрьевский. – М., 1986.

³⁴ Русская православная церковь в советское время 1917–1991. Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью / Сост. Г. Штриккер. – М., 1995. – С. 306–315.

³⁵ Пасечник М.С. Самоликвидация униатской церкви – законное следствие ее антинародной деятельности. – Львов, 1986; Плохий С.Н. Борьба украинского народа с католической экспансией (XVI–XVII вв.). – Днепропетровск, 1987; Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні. Тези республіканської науково-теоретичної конференції, 20–22 квітня 1988 р. / АН УРСР, Ін-т суспільних наук та ін. – Львів, 1988; Плохий С.Н. Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. – К., 1989 і пропагандистська: Дмитрук К.Е. Униатские крестоносцы: вчера и сегодня. – М., 1988.

³⁶ Борьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVIII ст.). Збірник документів і матеріалів / Упор. Є.А. Гринів та ін. – К., 1988.

³⁷ Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Дрогобич, 1990; Патріарх Й. Сліпий (до 100-річчя від дня народження). Серія „Духовні діячі України”. – Львів 1991.

³⁸ Дзюба Е.Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским: вторая половина XVI – первая половина XVII в. – К., 1987; Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К., 1988; Хижняк З.И. Киево-Могилянская академия. – К., 1988; Пам'ятки братських шкіл на Україні, кінець XVI – початок XVII ст.: Тексти і

дослідження / Ред. В.І. Шинкарчук. – К., 1988; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990; Мицько І.З. Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636 pp.): біобібліографічний довідник. – К., 1990.

³⁹ Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. – К., 1987; Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К., 1988; Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (Историко-философский очерк). – К., 1988; Кралюк П. М. Антитринитаризм и общественное мнение Украины второй половины XVI – первой половины XVII века. – К., 1988; Паславский И. Исихазм в украинской средневековой философской мысли // Православие в древней Руси: Сборник научных трудов. – Ленинград, 1989. – С. 54–60; Замалеев А.Ф., Зоц В.А. Отечественные мыслители позднего средневековья (конец XIV – первая треть XVII в.). – К., 1990; Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.) / Відп. ред. Горський В.С. – К., 1990; Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.) / Відп. ред. Горський В.С. – К., Наукова думка, 1990.

⁴⁰ Зінченко А.Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи // Исторические записки. – М., 1985. – № 112. – С. 98–125; Ричка В.М. З історії церковно-монастирського землеволодіння на Поділлі: XII – кінець XVI ст. // Подільська історико-краєзнавча конференція. – 7-а. – 1987. – С. 84–85; Мордвинцев В.М. Приходское духовенство по жалобам населения левобережной Украины в XVIII в. // Православие: история и современность. – К., 1988. – С. 51–68; Мордвинцев В.М. Торгово-промышленное предпринимательство монастырей Левобережной Украины в XVIII в. – К., 1988; Крижанівський О.П. Традиційні джерела церковних доходів на правобережній Україні у 18 ст. // Вісник Київського університету. Серія історія. – 1990. – № 32. – С. 53–58; Мордвинцев В.М. Феодальная вотчина на левобережной Украине в XVIII в.: Смеловское владение Киево-Печерской лавры. – К., 1990; Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку правобережної України: XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1991.

⁴¹ Овсійчук В.А. Українське мистецтво другої пол. XVI першої половини XVII століття. – Київ: Наукова думка, 1985; Степовик Д.В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. – К., 1986; Жолтовський П.Н. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. – К., 1988.

⁴² Ісіченко Ю.А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні. – К., 1990; Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. – К., 1990; Пашук А.І. Іван Вишенський – мислитель і борець. – Львів, 1990.

⁴³ Єленський В. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х рр. // Людина і світ. – 1990. – № 6. – С 20–25; № 7. – С. 24–28; Єленський В.С. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). – К., 1991; Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50–60-х рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 70–77.

⁴⁴ http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/social_questioning/45871/

⁴⁵ Історія української культури у п'яти томах. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Гол. ред. Ісаєвич Я.Д. – С. 7.

⁴⁶ Історія української культури у п'яти томах. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Гол. ред. Ісаєвич Я.Д. – С. 845–846.

⁴⁷ Див., наприклад: Бокань В., Польовий Л. Історія культури України: Навч. посіб. – К. 2002. – 3-тє вид.

⁴⁸ Ульяновський В.І., Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. – К., 1994; Історія релігії в Україні. – Т. 4. Католицизм / Ред. П. Яроцький. – К., 2001; Ігор Ісіченко, архієпископ. Історія Христової Церкви в Україні. – Х., 2003.

⁴⁹ Наприклад: Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 13–79; Савченко С. До релігійного світогляду братів Зизаніїв // Київська старовина. – 2009. – № 4. – С. 3–21; Shevchenko T. The Uncrowned Kings of Ruthenia and Jesuits: Kostiantyn Vasyl' Ostroz'kyj against Piotr Skarga (1577–1608) // Revue d'Histoire Ecclésiastique. – Louvain 2010. – Vol. 105 (2010). – № 1. – P. 74–120; Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. – Х., 2011.

⁵⁰ Berezhnaya L. Does Ukraine have a Church History?.. – P. 915.

⁵¹ Киридон А. Дослідження з історії церкви... – С. 288.

⁵² Ульяновський В. Минуле України... – С. 5–10, 26.

⁵³ Berezhnaya L. Does Ukraine have a Church History?.. – P. 916.

⁵⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Втид. 4-е. – К., 2009; Сkochилиас І. Релігія та культура

Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. – Львів, 2008; Плохій С. Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.

⁵⁵ Аналогічну точку зору див.: Berezhnaya L. Does Ukraine have a Church History?.. – P. 906.

⁵⁶ Конфесіологія релігії. Колективна монографія. За науковою редакцією докторів філософських наук, професорів Анатолія Колодного та Людмили Филипович // Українське релігієзнавство. – К., 2009. – Спецвипуск 2009.

⁵⁷ Наприклад, в „Історії християнства” С. Головащенко називає Замойську академію єзуїтською, а самих єзуїтів – наймогутнішим сучасним „орденом”. (Головащенко С. Історія християнства. Курс лекцій. – К., 1999. – С. 241, 345.) Н. Яковенко у „Паралельному світі” переказує відомість із латиномовного панегірика про конверсію Яреми Міхала Вишневецького у католицтво „під час навчання у Львівській єзуїтській колегії старанням о. Сенявського (Seniaviano Societatis Jezu)”. Проте знайомство з історією Товариства Ісуса вказує на те, що латиною називний відмінок „Seniaviano” має не форму чоловічого роду „Seniavianus” (тобто як можна було би припустити, не є латинізованим варіантом прізвища Сенявський), але середнього роду „Seniavianum”. Це була неофіційна назва Львівської колегії, яка утворилась від прізвища – її співфундаторок Анни та Ельжбети Сенявських. Також Браневська єзуїтська колегія називалась „Nosianum”, Ярославська – „Kostkavianum”, Сандомирська – „Gostomianum”. До того ж, у Товаристві ніколи не було єзуїта на прізвище Сенявський. В іншому місці, на підставі переваги кількості навернених „єретиків” над кількістю навернених „схизматиків” у „Dzienniku spraw Domu Zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie” єзуїта Я. Велевицького, робиться висновок, що „головне вістря зусиль” єзуїтів було скероване на протестантів. Проте „Dziennik” був складений у Кракові і містив дані про навернених єзуїтами у Кракові, де православні не були більшістю, а отже, не могли масово конвертувати у католицтво. (Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 15, 79.)